

ДОГОВІРНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ГАЛУЗІ

Ваганова І. М.

У статті розглядається договірне право як об'єднання інститутів цивільно-правової галузі, що складається із закономірно розташованих і взаємопов'язаних елементів (норми, субінститути, інститути). Доведено, що дані елементи побудовані за принципом єдності і диференціації, регулюють економічний обіг (товарообмін) за допомогою специфічного набору галузевих способів, засобів і прийомів правового регулювання на основі принципів свободи договору, найбільш повного забезпечення прав кредитора (посилення захисту прав кредитора), захисту громадянина як більш слабкої сторони в договорі.

Визначенню місця договірної права в системі цивільно-правової галузі як об'єднання інститутів цивільного права має передувати встановлення того обов'язково необхідного переліку юридичних ознак, якими має бути наділене будь-яке об'єднання інститутів незалежно від його галузевої приналежності.

Проаналізовано єдності цивільно-правових інститутів договірної права, що полягає в сукупності загальних рис предмета, методу і принципів договірної права. Розглянуто, що принципи об'єднання інститутів договірної права базуються на фундаментальних галузевих принципах цивільного права. Виділено спеціальний принцип договірної права - принцип свободи договору, який є приватним проявом диспозитивності в цивільному праві, являє собою конкретне вираження основних засад цивільно-правового регулювання у сфері договірної права.

Проаналізовано, що договірне право як частина підгалузі зобов'язаного права має особливості в реалізації загальногалузевих функцій і функцій підгалузі зобов'язального права.

Договірне право доцільно розглядати у статусі об'єднання інститутів цивільно-правової галузі, що складається з упорядкованих визначеним чином складових частин його змісту, закономірно розташованих і взаємопов'язаних елементів (норми, субінститути, інститути), побудованих за принципом єдності і диференціації, що регулюють економічний обіг, за допомогою специфічних галузевих способів, засобів і прийомів правового регулювання на основі принципів свободи договору, якнайповнішого забезпечення прав кредитора захисту громадянина як більш слабкої сторони в договорі.

Ключові слова: система, цивільно-правова галузь, договірне право, об'єднання інститутів, єдність, диференціація, взаємодія, принципи.

Vahanova I. M. Contract law in the system of civil legal branch

The article considers contract law as an association of institutions of the civil law branch, consisting of regularly located and interconnected elements (norms, sub-institutions, institutes). It is proved that these elements are built on the principle of unity and differentiation and regulate economic turnover (trade) through a specific set of industry methods, tools and techniques of legal regulation based on the principles of freedom of contract, the fullest protection of creditor rights (strengthening creditor protection). as a weaker party to the contract.

Determining the place of contract law in the system of civil law as an association of institutions of civil law must be preceded by the establishment of the necessary list of legal features that should be endowed with any association of institutions, regardless of its sectoral affiliation.

The unity of civil law institutions of contract law is analyzed, which consists in a set of general features of the subject, method and principles of contract law. It is considered that the principles of unification of institutes of contract law are based on fundamental branch principles of civil law. A special principle of contract law is highlighted - the principle of freedom of contract, which is a private manifestation of dispositiveness in civil law, is a concrete expression of the basic principles of civil law regulation in the field of contract law.

It is analyzed that the contract law as a part of the sub-branch of the obligatory law has certain features in realization of general branch functions and functions of the sub-branch of the obligatory law.

Contract law should be considered in the status of an association of institutions of civil law, consisting of a certain order, its components, naturally located and interconnected elements (norms, sub-institutions, institutions), built on the principle of unity and differentiation governing economic circulation, using specific industry methods, tools and techniques of legal regulation based on the principles of freedom of contract, the fullest possible protection of the rights of the creditor to protect the citizen as a weaker party to the contract.

Key words: system, civil law branch, contract law, association of institutions, unity, differentiation, interaction, principles.

Постановка проблеми та її актуальність. Розгляд питання місця договірної права в системі цивільно-правової галузі сприяє визначенню зв'язків між нормами [1, с. 164] та інститутами договірної права, а також зв'язків між названими нормами, інститутами й іншими елементами галузі цивільного права (внутрішньогалузеві зв'язки договірної права).

Виходячи зі значень поняття «місце», місце [2, с. 344] договірної права в системі цивільно-правової галузі - це положення, яке воно в ній займає серед інших структурних підрозділів галузі, місце, у якому відбувається регулювання визначених суспільних відносин. Місце договірної права в системі цивільно-правової галузі зумовлено відведеною йому роллю в рамках цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

На нашу думку, визначення місця договірної права в системі цивільно-правової галузі можливе лише в тому разі, якщо буде виявлено його положення (як частини) у системі (у цілому). Дотримання цієї вимоги є необхідною, але недостатньою умовою. Визначення місця того чи іншого структурного утворення в системі галузі означає набагато більше, ніж явище, наділене ознаками частини цілого, тому в його аналізі поряд із загальноживаним значенням зазначеного поняття також мають бути виявлені специфічні юридичні ознаки [3, с. 53].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі договірної права присвячено багато наукових робіт. Зокрема, даним питанням цікавилися такі вчені, як: М.І. Брагинський, В.В. Вітрянський, М.М. Сібільов, К.В. Іванова, О.О. Рябченко, А.А. Пушкін, О.А. Беяневич, В.С. Мілаш, А.В. Луць, Д.Г. Павленко, О.К. Вишняков, С.М. Бервено й інші.

Метою статті є визначення місця договірної права в системі цивільно-правової галузі.

Виклад основного матеріалу. Натепер не вироблені уніфіковані критерії (крім предметного) розмежування окремих структурних підрозділів цивілістичної галузі [4, с. 19]. Критеріями самостійності того чи іншого структурного підрозділу права (за аналогією з галуззю) можуть виступати: відмітний спосіб заломлення загальногалузевого методу правового регулювання, принципи та функції [5, с. 30-31] зазначеного поділу.

Наявність сформованої системи галузевого компонента також ознака його самостійності.

У цивільному праві сформувалися великі нормативні структури, які наділені необхідним складом юридичних ознак, що дозволяє їм виступати відносно самостійними, автономними підгалуззями в системі права. Одним із зазначених утворень є підгалузь «зобов'язальне право».

У свою чергу, особливості окремих видів відносин, що входять у предмет підгалузі зобов'язального права, а саме підстави для їх виникнення (договір, одностороння воляова дія, зокрема, делікт), зумовлюють його внутрішню структурну диференціацію й існування в рамках названої підгалузі двох великих розділів (комплекси цивільно-правових інститутів) - договірної права і зобов'язань з односторонніх дій (зокрема, зобов'язання із завдання шкоди).

Варто зазначити, що в юридичній літературі вищезазвані розділи зобов'язального права нерідко іменуються інститутами [6-7]. Незважаючи на це, видається, що характеризувати договірне право як єдиний і цілісний інститут, у складі якого виділяються окремі комплекси - укладення договору, розірвання договору, договір оренди, договір зберігання тощо, - не цілком правильно, оскільки статус інститутів цивільного права мають безпосередньо останні. Отже, за критерієм «загальне - приватне» співвідносяться договірне право як система інститутів і окремі інститути.

Уважаємо, що в такому разі існує об'єднання цілком самостійних інститутів у тому сенсі, у якому поняття «об'єднання інститутів» уживається в юридичній літературі (теорії права) [8, с. 150]. Об'єднання правових інститутів - це особливий, найбільш високий рівень будови галузі права, збільшення структури з родинних інститутів у результаті диференціації й інтеграції нормативного матеріалу в галузі права, закріплене в укрупненому розділі (частини) кодифікованого нормативного акта [8, с. 153].

Труднощі, пов'язані з виділенням об'єднання інститутів як регулятивної підсистеми цивільного права, багато в чому пов'язані з тим, що перспектива визнання за ним якості окремої структурної одиниці правової матерії залишається все ще не з'ясованою до кінця. Об'єднання інститутів, будучи структурно самостійною правовою спільністю, виділяється далеко не завжди. Це говорить про відсутність чітких доктринальних уявлень з даного елемента правової матерії, що зумовлено відсутністю правових критеріїв виділення

об'єднання інститутів як самостійної підсистеми в межах галузі права.

Применення значення таких правових явищ, як «об'єднання інститутів», - явний пробіл у теорії цивільного права. У зв'язку із цим варто погодитися, що в науковий обіг поряд із поняттями «норма», «субінститут», «інститут», «підгалузь» і «галузь» має бути введено не часто вживане, але важливе поняття «об'єднання інститутів права» [9, с. 47].

Визначенню місця договірного права в системі цивільно-правової галузі як об'єднання інститутів (нормативного підрозділу) цивільного права має передувати встановлення того обов'язково необхідного переліку / набору юридичних ознак, якими має бути наділене будь-яке об'єднання інститутів незалежно від його галузевої належності. У цьому разі може бути застосоване діалектичне співвідношення загального й одиничного: окреме (договірне право) існує не інакше як у тому зв'язку, який веде до загального (об'єднання інститутів як правової категорії, наукової абстракції). У свою чергу, загальне існує в окремому [10, с. 318]. Як видається, об'єднання інститутів, будучи структурним підрозділом галузі права, має певний набір правових ознак.

Розгляд договірного права як частини ширшої системи - цивільного права - сприяє виявленню як видових ознак договірного права (формують його єдність), дозволяє включити всі інститути договірного права в більш загальну систему цивільно-правової галузі, так і спеціальних групових ознак (визначають диференціацію правової галузі, що відрізняють їх (інститути) від усіх інших елементів системи галузі). «Загальна видова ознака» єдності цивільно-правових інститутів договірного права бачиться нами як сукупні загальні риси предмета, методу і принципів договірного права. Спеціальні групові ознаки зумовлюють існування особливого юридичного механізму, що застосовується тільки до інститутів договірного права.

Спільність об'єднання інститутів договірного права проявляється передусім у тому, що різноманітні суспільні відносини, що становлять їхній предмет, - це відносини стосовно безпосереднього регулювання майнового або економічного обороту, тобто динаміки відносин, що становлять предмет цивільно-правового регулювання [11].

Об'єднання інститутів не має свого спеціального методу правового регулювання, воно використовує метод тієї галузі права, до складу якої воно входить. У юридичній науці правильно зазначено, що питання про метод не виникає під час

виділення самостійно структурного підрозділу в межах правової галузі [12, с. 93; 13, с. 39].

Для договірного права характерна можливість здійснювати ініціативні дії, самостійно використовувати ті чи інші правові засоби з метою реалізації своїх інтересів і потреб [14, с. 64-69].

Принципи об'єднання інститутів договірного права базуються на фундаментальних галузевих принципах цивільного права, закріплених у ст. 3 Цивільного кодексу (далі - ЦК) України [15], а саме: на принципі добросовісності учасників цивільних відносин; на принципах підгалузі зобов'язального права - належного виконання зобов'язання, реального виконання зобов'язання, неприпустимості односторонньої відмови від виконання зобов'язання.

Особливо варто назвати спеціальний принцип договірного права - принцип свободи договору, який є приватним проявом диспозитивності в цивільному праві, являє собою конкретне вираження основних засад цивільно-правового регулювання у сфері договірного права. Даний принцип проявляється й у взаємодії договірного права з нормами процесуального права під час затвердження мирової угоди.

Крім того, сучасне договірне право сформовано і розвивається на основі принципу захисту громадянина як більш слабкої сторони в договорі.

«У договірному праві найвиразніше проявляється специфіка приватноправового регулювання, зумовлюється необхідністю існування і розвитку ринкового обороту. Тому тут найбільшою мірою проявляється дія таких принципів приватного права, як юридична рівність товаровласників, їхня самостійність та ініціатива (диспозитивність) у здійсненні належних їм прав, свобода укладення договорів, виняток довільного втручання публічної влади у приватні справи» [17, с. 3]. Їх застосування дозволяє не тільки пізнавати сенс самого регулювання відносин, які опосередковують майновий оборот, але і правильно тлумачити і застосовувати конкретні норми, а в необхідних випадках і удосконалювати їх.

Об'єднання інститутів характеризується специфічною, саме йому притаманною функцією [5, с. 30-31], що виконується в межах організуючого упорядкування конкретних суспільних відносин. Функція - це здатність правової спільності реалізовувати правові властивості. Отже, характер його зв'язку з іншими галузевими компонентами і визначає місце об'єднання інститутів у системі всієї правової галузі. Договірне право як частина підгалузі зобов'язального права має осо-

бливості в реалізації загальногалузових функцій і функцій підгалузі зобов'язального права. Роль договірному праву полягає в тому, що воно покликане впорядкувати нормальні економічні відносини соціуму, в організації звичайних майнових взаємозв'язків. Регулятивна функція договірному праву полягає в наданні учасникам регульованих їм відносин потенціалу самоорганізації, саморегулювання. Першочергова мета охоронної функції договірному праву - захист майнових інтересів суб'єктів цивільних відносин. Отже, вона зазвичай спрямована на відновлення порушених прав або на відшкодування збитків.

Об'єднанню інститутів властиві як внутрішня єдність, так і складна внутрішньоструктурна диференціація [8, с. 153]. Єдність об'єднання інститутів матеріалізується в наявності в його складі власних правових узагальнень, загальних інститутів або «асоціації загальних норм» [8, с. 155], що є наслідком спільності складників предмета будь-якого об'єднання інститутів суспільних відносин. Загальні норми закономірно наявні в будь-якому об'єднанні інститутів. Їх виокремлення і нормативне закріплення можна віднести до одного з найважливіших наукових завдань [6, с. 35].

Загальна частина об'єднання інститутів договірному праву являє собою пов'язану систему диференційованих цивільно-правових інститутів, у яку входять:

- загальнозакріплювальний інститут, який є носієм основного юридичного змісту всього договірному праву. Його утворюють базові норми договірному праву, що розкривають поняття договору, принципи договірному праву, співвідношення закону і договору, зразкові умови договору, ціну договору, його дія і тлумачення, що застосовуються до різних суспільних відносин, що становить предмети всіх інститутів [18, с. 22] особливої частини договірному праву;

- загальнопроцедурні інститути, утворені нормами про укладення, зміну та розірвання договору відповідно;

- загальновидові інститути, сформовані нормами про окремі види договорів - платний і безоплатний, публічний, приєднання, попередній, на користь третьої особи.

Інститути загальної частини договірному праву зводять воедино нормативні узагальнення, виявляють юридичну своєрідність і показують його системну організацію, є наочним доказом цілісності даної правової спільності. Системна організація особливої частини договірному праву структурована за допомогою предметно-типової диференціації

цивільно-правових інститутів, які, у свою чергу, поділяються на прості та складні. Перші не передбачають виділення ні загального (загальнотипове) субінституту, ні видових субінститутів (сюди можна віднести інститути міни, безоплатного користування тощо). Структура інших включає поряд із загальнотиповими субінститутами один або кілька субінститутів, що володіють видовими особливостями (до них, зокрема, належать інститути купівлі - продажу, оренди, ренти, зберігання тощо).

Система інститутів особливої частини договірному праву складається з елементів, що охоплюють норми про окремі однотипні різновиди (групи) зобов'язань. Дана система не виключає появи нових різновидів зобов'язань, а також існування змішаних / комплексних договірних зобов'язань.

Єдність цивільно-правових інститутів договірному праву забезпечується через механізм їхнього внутрішнього функціонування (взаємодія інститутів договірному праву один з одним і з іншими частинами цивільно-правової галузі) і зовнішнього функціонування (взаємодія інститутів договірному праву з іншими галузями права й окремими частинами галузей). Зазначені зв'язки є однією зі складових частин системи договірному праву, відображають його специфіку, разом з іншими його ознаками формують його якісну характеристику.

Об'єднанню інститутів як підсистемі правової галузі властиві такі характеристики, як функціональна автономність, відносна самостійність, відокремленість, стійкість і внутрішня єдність елементів.

Висновки. Отже, сукупність розглянутих вище ознак системної організації інститутів договірному праву дозволяє стверджувати, що договірне право доцільно розглядати у статусі об'єднання інститутів цивільно-правової галузі, що складається з упорядкованих визначеним чином складників його змісту, закономірно розташованих і взаємопов'язаних елементів (норми, субінститути, інститути), побудованих за принципом єдності і диференціації, що регулюють економічний обіг (товарообмін) за допомогою специфічних галузових способів, засобів і прийомів правового регулювання на основі принципів свободи договору, якнайповнішого забезпечення прав кредитора (посилення захисту прав кредитора), захисту громадянина як більш слабкої сторони в договорі.

Література

1. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора : учебное пособие для вузов. Москва : Юнити-Дана, 2003. 381 с.

2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1994. 928 с.
3. Веденеев Ю.А. О применении системного подхода в исследовании права (Введение в методологию проблемы). *Труды научных сотрудников и аспирантов*. Москва, 1974. Вып. 9. С. 50-60.
4. Чельшев М.Ю. Концепция оптимизации межотраслевых связей гражданского права : постановка проблемы. Казань, 2006. 160 с.
5. Арсланов К.М. Функции правового института возмещения морального вреда при посягательстве на честь, достоинство, деловую репутацию и сферу частной жизни гражданина по законодательству России и Германии : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Казань, 1999. 211 с.
6. Егоров Н.Д. Гражданское право : учебник : в 3-х т. / ред. : А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК «Велби» ; Проспект, 2004. Т. 1. 776 с.
7. Беневоленская З.Э. Доверительное управление имуществом в сфере предпринимательства. Москва : Волтерс Клувер, 2005. URL: http://adhdportal.com/book_2092.html (дата звернення: 01.08.2021).
8. Алексеев С.С. Структура советского права. Москва : Юрид. лит., 1975. 264 с.
9. Иоффе О.С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права). *Ученые записки ВНИИСЗ*. 1968. Вып. 14. 1968. С. 45-60.
10. Ленин В.И. Философские тетради. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. Москва : Госполитиздат, 1963. Т. 29. 469 с.
11. Зенин И.А. Гражданское право : учебник для студентов вузов / отв. ред. Е.А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 496 с.
12. Сорокин В.Д. Метод правового регулирования: Теоретические проблемы. Москва, 1976. 142 с.
13. Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А. О системе советского права. *Советское государство и право*. 1967. № 9. С. 39.
14. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Москва : Ста тут, 2006. 240 с.
15. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40-44. Ст. 356.
16. О праве, подлежащем применению к договорным обязательствам («Рим I») : регламент (ЕС) № 593/2008 Европейского парламента и Совета от 17 июня 2008 г. *Official Journal of the European Union*. 2008 L 177, 4.7..
17. Суханов Е.А. Гражданское право : учебник : в 2-х т. / отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : БЕК, 2000. Т. II. Полутом 1. 704 с.
18. Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 176 с.

Ваганова І. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Харківського національного університету імені
Семена Кузнеця